

Роман Бабенко
(м. Київ)

Розвиток нових владних установ Золотої Орди на Русі

Питання про організацію монгольської адміністративної системи на завойованих землях та її складової частини — баскацтва, розглядалося багатьма дослідниками. Проте джерела не містять точних даних про структуру монгольського адміністративного апарату. У результаті виникли різні точки зору стосовно функцій адміністративних посад — бітікчіїв, баскаків, бесермен, даругачинів тощо¹. Найгрунтовнішою працею, у якій висвітлена монгольська адміністративна політика на Русі, на сьогодні все ще залишається монографія М. Насонова 1940 р.². Проте, він розглядає адміністративну організацію влади монголів лише для території Північно-Східної Русі. Питання організації монгольської влади на території Південно-Західної Русі досі залишалося недостатньо дослідженим. Тому метою роботи є встановлення функцій монгольських адміністративних посад на Русі.

Ефективна експлуатація і контроль захоплених Руських земель вимагали від монголів створення чіткої адміністративної системи. Першочерговим завданням монгольського адміністративного апарату була організація ефективного збору данини.

Питання про організацію влади й експлуатацію підкорених земель викликала між Чингізідами гостру боротьбу. Намітилися дві лінії. Одна група Чингізідів намагалася зберегти чисто кочівницький спосіб життя і ставилася до скорених осілих земель тільки як до об'єкта періодичних грабіжницьких походів. Інша група монгольської аристократії, на чолі якої став Менгу-каан, вважала за необхідне обмежити сваволу завойовників, дати можливість селянам і жителям міст нагромадити майно, відновити господарство, з тим щоб вони і стали предметом постійного податкового обкладення. Іншими словами, представники другої групи монгольської аристократії розуміли, що потрібно взяти лінію на надання тимчасових пільг селянству, захистити його від грабіжницької сваволі. Цього можна було досягнути через безпосереднє керування містами і землеробськими областями. Це не було милістю трудовому населенню. Монгольська аристократія діяла у своїх інтересах, тому що розуміла, що налагодження систематичного мирного життя — це єдиний шлях для створення в скорених країнах економічної бази, яку можна було б постійно використовувати³.

Обставини склалися таким чином, що монгольська кочівницька аристократія західних улусів (Золота Орда, Іран, Середня Азія) спочатку виступали як прихильники першого напрямку. Лише згодом, у другій поло-

вині XIII ст., монгольська аристократія Джучидського улусу змінила ставлення до осілих земель і міст. Цьому сприяла політика імперської влади. Каракорум з часу Менгу-каана (1251—1259 рр.) через своїх відкупників, баскаків і даругів проводив саме другу лінію.

Таким чином, організація сплати данини у завойованій Русі, зокрема в південно-західних землях, потрапила під безпосередній контроль імператорського двору. Саме він вирішував питання організації збору податків в провінціях. Зібрані податі чи частина їх, обминаючи Бату-хана, йшла прямо в імператорську казну, звідки кошти перерозподілялись між улусами.

Становлення монгольської податкової системи на Русі співпало з часом правління вдови імператора Угедея — Туракін-хатуні (1241—1246). При дворі регентші особливим впливом користувався Абдур-Рахман, який прибув в Монголію як купець⁴. Перед своєю смертю Угедей-каан, незважаючи на заперечення головного міністра Елюй-Чуцая, дав Абдур-Рахману право на відкуп збору податків в Північному Китаї⁵. При Туракін-хатуні його поставили на чолі управління фінансами всієї імперії. З цього часу відкупна система набула широкого застосування у всіх її землях⁶. В часи правління Гуюк-каана (1246—1248) велика кількість купців отримала дозвіл на збір податків з провінцій як плату за поставки для імператора⁷.

Очевидно, саме у такий спосіб збиралися податки у часи правління Туракін-хатунь і Гуюк-каана і в межах завойованої Русі. Плано Карпіні вказує, що під час його перебування в Південно-Західній Русі у 1246 р. туди був присланий один «сарацин»* із партії Гуюк-каана і Бату-хана. Цей сарацин забрав у полон частину населення, а інших, «згідно своєму звичаю, перерахував і встановив поголовну данину шкірами»⁸. Це повідомлення є першою згадкою про перебування баскака на території Русі. Характерно, що руські джерела не містять даних про цей перепис. Очевидно, цей перепис населення носив місцевий характер. Він був здійснений серед населення Південно-Західної Русі, яке перебувало в прямій монгольській залежності, — серед болоховців, мешканців міст по Тетереву, мешканців Київщини, Пониззя тощо.

Невідомо де була резиденція цього баскака. Можливо, Карпіні вказує на того самого баскака, який був полонений Данилом Галицьким в Бакоті в 1255 р.⁹. Проте, більш імовірно, що дане повідомлення стосувалося власне Київщини, яка була без князівського захисту і могла вільно грабуватися відкупщиками.

Безперечно, відкупна система була вигідна для імперської скарбниці, проте вона призводила до значних зловживань з боку відкупщиків. Вони в першу чергу намагалися отримати великі прибутки для себе. Як наслідок, подібна ситуація могла призвести до повстань серед підкореного населення.

* Мусульманський купець. (Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М. — Л., 1940. — С. 11).

ня і дестабілізувати імперію. Цьому не могли запобігти навіть погашення заборгованості населення перед відкупщиками за рахунок держави¹⁰.

Окрім того, безконтрольна система відкупів була невідгідна і для Золотої Орди, оскільки гроші минали ханську скарбницю, осідаючи в кишенях відкупщиків. Подібна податкова анархія 40-х років XIII ст. спостерігалася не тільки на Русі, а й у всіх підкорених монголами землях. На безчинства відкупщиків-баскаків, указує наприклад, вірменське джерело: «... вони (монголи — авт.) безцеремонно вимагали надмірні податки, як з людей так і з худоби, за виключенням маленьких церков та їх служителів»¹¹.

Ситуацію в імперії вирішив виправити Менгу-каан. Він провів загальноімперську податкову реформу. З початку її випробували в Китаї (1250—1251), а потім в Ірані (1251—1253)¹². Метою реформи було не тільки збільшення багатства казни, а і полегшення становища податного населення. На це вказує указ про пільги населенню. Окрім того, було реформовано систему відкупництва. Про це красномовно свідчить Рашід-ад-Дін: «... після смерті Гуюка безліч ханш і царевичів видавали людям ярлики і пайцзи без числа тому, що мали з ними долю в торгівлі чи з інших причин. Тому необхідно, щоб вони їх (ярлики і пайцзи дані ще в часи Чингіз-хана, Угедей-каана і Гуюк-каана) відібрали і більше не давали і не писали ніяких наказів про справи, що стосуються провінцій, без дозволу намісника Менгу»¹³. Таким чином, податкова реформа не зводилася лише до рекрутування воїнів і простого збору податків¹⁴, а мала набагато ширше значення.

Рішення про податкову реформу призвело до нового перепису населення в імперії. У 1252 р. був проведений перепис в Китаї¹⁵. В 1253 р. Аргуном проведено перепис в Ірані¹⁶.

Одночасно при дворі каана було вирішено розпочати реформу і на Русі. У 1253 р. імператор наказав Біцік-Берке зробити перепис населення на Русі¹⁷. Очевидно, мова йде про того самого Берке чи Беркая, який прибув у 1258 (1259) р. у Новгород для перепису населення¹⁸. В даному випадку привертає до себе увагу посада монгольського переписчика — біцік (бітікчій). В Юань-ші міститься схожа назва монгольської адміністративної посади — «бі-чже» в значенні «секретар»¹⁹. Кіракос (1201—1271) перекладає біцікчі словом писці²⁰. Рашід-ад-Дін найкраще розкрив значення цього терміну, вказуючи, що бітікчій — це назва чиновників ханської адміністрації, які відповідали за доходи і видатки державної скарбниці²¹.

На Русі перепис населення, за даними наших літописів, розпочався у 1257 р. Відповідальним за перепис імператор призначив сина свого зятя — Кітата, затвердивши його на посаду даругаці (або даругачина)²². В обов'язки даругаці у провінції, окрім загального нагляду за справами, входили перепис населення, збирання данини та доставка її до двору. Очевидно, що за податкову одиницю вважали не чоловічу голову, а будинок чи

сім'ю, подібно до того, як здавна було прийнято у Китаї²³. Проте, можливо, що переписувалися всі чоловіки у віці 15—60 років²⁴.

Крім того, в обов'язки цих посадових осіб входив нагляд за поштовими оповіщеннями, а також набір військ з місцевого населення. Тобто, імператор мав на меті створити в завойованій провінції щось на зразок постійної військово-політичної організації. Командний склад (десятники, сотники, тисячники, темники) частин, які набиралися з населення завойованих областей, походив, зазвичай, з країни завойовників і складався загалом з татар або монголів²⁵. Монгольські воєводи по арх. Палладію, які командували такими загонами, називались в Монголії таньмачі, а у нас баскаки²⁶.

Проте, між цими поняттями могла існувати певна відмінність. Так, після захоплення Багдаду Чормаханом-хорчі (Джурмагуном), Угедей-каан призначив його на посаду баскака-таньмачі. В його обов'язки входило щорічне постачання до ханської скарбниці золота, золототканої парчі, штофів з золотими вишивками, перлин, перламутру, довгошиїх і довгоногих коней, верблюдів-елеут, верблюдів — кічаут, павичів, в'ючних і звичайних мулів²⁷. У даному випадку мова не йде про збирання данини. Очевидно, в обов'язки Чормахана входив збір дорогоцінностей в якості трофеїв. Виконання баскаком функцій даругачинів в даній ситуації пояснюється відсутністю в регіоні налагодженої монгольської адміністративної системи. Право на збирання податків з підкореного населення Чормахан-хорчі мав ще у 1231 р., коли, захопивши Тебріз, він взяв з міщан велетенський викуп і наложив на ремісників тяжкі натуральні повинності, після чого продовжив бойові дії в Грузії і Північній Вірменії²⁸. Тут він очевидно діяв не як баскак, а як таньмач, збирач воєнних трофеїв.

Виявити різницю між поняттями «даругачин», «баскак», «таньмач» дозволяє Тасмне сказання. Так, після повного підкорення сартаульського народу Чингіз-хан поставив по всіх містах воєвод і даругачинів²⁹. У 1240 р. після завоювання Києва та інших міст на Русі були призначені даругачини і таньмачі. Таким чином, можна припустити, що охоронний воєвода і таньмач — тотожні поняття. Очевидно, таньмачі — командири загонів монгольських військ, які діяли на території захоплених земель з метою встановлення повного контролю над підкореним населенням. Начальники таких загонів поряд з своїми прямими обов'язками могли виконувати і функції баскаків.

Достовірні дані про існування на Русі баскацьких загонів містить літописна розповідь про баскака Ахмата. Цей баскак на початку 80-х років XIII ст. мав в своєму розпорядженні загони, що комплектувалися добровольцями. Його загони складалися частково з «бесермен», а частково з руського населення. Так, наприклад, в одному з загонів, було 30 руських і 2 бесермени³⁰.

Кого мав на увазі літописець під назвою «бесермени», невідомо. Знаємо тільки, що «бесермяни» — етнографічна група удмуртів, які проживають в Балезинському, Юкаменському і Глазовському районах Удмуртської Автономної Республіки³¹. Вони разом з іншими удмуртами увійшли до складу Булгарії, а після її падіння до складу Золотої Орди, а потім Казанського ханства (1236—1552 рр.). В мові удмуртів виділяється окремий бесермянський говір³². У руських джерелах удмурти відомі під назвою воляків чи арських людей, а бесермяни не згадуються. Удмурти перебували на досить низькому ступені соціального розвитку, поєднуючи феодальні відносини з патріархальними, проте в економічному плані вони активно розвивалися. Землі навколо В'ятки до XIII ст. активно колонізувалися руським населенням³³. В зв'язку з цим на Русі могли знати і про бесермен. Після повного встановлення на Русі монгольської влади бесермени могли потрапити на Русь в зв'язку з розквартируванням на Русі військ таньмачів. Проте більш ймовірно, що назва «бесермяни» на Русі давалася всім вихідцям з межиріччя Оки і Ками, що сповідували іслам — зокрема волзьких булгару і була тотожною назві «татари». Потім назва поширилась на всіх відкупщиків-мусульман. Такий розподіл було введено для того, щоб розрізнити власне татар та їх сателітів з осілих народів, які перебували на Русі. Це доводить і повідомлення джерел Північно-Східної Русі, описуючи події 1317 р., коли Юрій Данилович у боротьбі за переяславський стіл приїшов з Орди з татарами і бесерменами³⁴.

Стосовно складу баскацьких загонів були висловлені різні точки зору. Тіхоміров Н. М, що головною силою баскацьких загонів були руські люди. Він вважає, що існували загани баскаків на Русі в яких були руські люди, але сама організація нагляду мала дещо інший характер. На його думку, в інтересах постійного надходження податків та для забезпечення контролю за цим процесом не баскацькі загани, а платники податків були поділені на десятки, сотні, тисячі і десятки тисяч³⁵.

Іншої точки зору дотримувалися Б. Греков і А. Якубовський, які вважали, що баскаки виконували контрольні функції за діяльністю князів³⁶. В. В. Каргалов взагалі заперечує існування на Русі баскацької «військово-політичної організації» і «баскацьких загонів». Він бачить функцію баскаків у контролі за діяльністю руських князів і в інформуванні хана про їх підозрілі вчинки³⁷.

Проте, власне монгольські війська на Русі були відсутні. Це зумовили декілька причин. По-перше, монгольське військо формувалося за рахунок народного ополчення на час війни. Після війни це ополчення розпускалося. Окрім того, десятки, сотні, тисячі набиралися їх командирами з своїх власних кочовищ. Таким чином, розквартирування монгольських військ на руських землях підривало б економіку кочових господарств. По-друге, розпорошені на великій території війська були вразливими в разі повстан-

ня підкореного населення. По-третє, бездіяльність монгольського війська деморалізувала б армію і знизила її боєздатність.

В зв'язку з цим нижчий командний склад баскацьких загонів формувався з вихідців з осілих регіонів — Волзької Булгарії, Удмуртії, Хорезму. Це підтверджує співвідношення в загонах баскака Ахмата — 30 руських і 2 бесермена. Останні, відповідно, були в ранзі десятників.

Отже, баскацькі заони набиралися частково з числа місцевого населення, а командний склад був прийшлий. Ці баскацькі заони буди поставлені в межах Муромської, Рязанської та Суздальської земель. Над баскаками областей стояв головний баскак, який перебував у Володимирі — столиці великих руських князів. Про нього є чіткі відомості з 1269 р.³⁸

Незважаючи на різні погляди стосовно складу баскацьких загонів, можна відзначити, що головним їх завданням була внутрішня охорона завойованих провінцій³⁹. За своїм призначенням баскаки заміняли по суті війська монголів. Можна здогадуватися, що головним обов'язком баскаків була служба внутрішньої «охорони». Вони повинні були «тримати у покорі» завойовані народи.

Ханські ярлики не залишають сумнівів, що баскаки мали пряме відношення до збору податків на Русі. З іншого боку не має прямих доказів, що в їхні обов'язки безпосередньо входив збір податків. Курський баскак Ахмат збирав данину не на основі обов'язків баскака, а по праву відкупщика, оскільки він викупив право на збір данини у монгольської адміністрації⁴⁰. Таким чином можна стверджувати, що баскаки не стільки збирали данину, скільки підтримували збирачів данини, особливо коли потрібно було показати військову міць. Отже, вони виконували міліцейські функції на підвладних монголам землях. До їх обов'язків також входила охорона знатних осіб, чиновників, які прибували на Руські землі⁴¹. Проте сфера їх діяльності була набагато ширшою. При необхідності, баскацькі заони з усіх областей брали участь і в завойовницьких походах у складі монгольських військ⁴². Вони ж, будучи представниками монгольської влади на Русі, забезпечували її захист від зовнішньої агресії. Так, лише факт перебування баскацьких загонів у війську великого князя Ярослава Ярославовича тверського (1264—1271), який вирішив вибити німців з Низовської землі, призвів до капітуляції останніх без бою⁴³. Очевидно виступ рицарів проти баскацьких військ означав для них війну проти Золотої Орди.

Для з'ясування ролі баскацької організації у внутрішньому житті Південно-Західної Русі треба відзначити, що баскацькі заони були зосереджені на території північних і південно-східних князівств. На це вказують дані топографічних назв населених пунктів. Вони можуть бути пов'язані з перебуванням на їх території баскацьких загонів або з діяльністю баскаків⁴⁴.

На території Південно-Західної Русі практично немає населених пунктів з аналогічними назвами. Так само не було їх у Поволжі, в степах Пів-

денної і Південно-Західної Русі та Новгородщині. Це може свідчити, що адміністративна система монголів, яка знайшла своє оформлення в князівствах Північно-Східної Русі так і не оформилася на території Галицько-Волинської держави. Літописна згадка про баскака з м. Бакота — єдина в Іпатіївському літописі. Окрім того, вказівка на те, що баскак був захоплений у полон вказує, що Данило Галицький не визнавав легітимності баскацької організації на території свого князівства. Спроби монголів закріпитися в Побужжі, де можна було б створити баскацьку організацію, були невдалими, оскільки Данилові вдалося придушити сепаратистські рухи в регіоні.

З іншого боку, для Золотої Орди не було необхідності у створенні організованої системи баскацьких загонів у даному регіоні. По-перше, Південно-Західна Русь безпосередньо межувала з кочів'ями монгольських орд і в будь-який момент Сарай міг направити каральну експедицію на бунтівне князівство. По-друге, діяльність баскацької організації передбачала захист відкупщиків і даругачинів. Ні одних, ні других ми теж не знаходимо на території Південно-Західної Русі. Винятком є повідомлення Карпіні про відкупщика у середині 40-х років. У цей час Південно-Західна Русь перебувала в невизначеності щодо своєї політики відносно монголів. Окрім того, з повідомлення Карпіні незрозуміло, який характер носив збір данини в цей час: планомірний чи випадковий. Як було вказано, у 30—40 рр. XIII ст. видача ярликів на відкуп мала хаотичний і безконтрольний характер. Швидше за все, поява відкупщика на території Південно-Західної Русі носила випадковий характер. Адже, встановлення розгалуженої системи відкупів не пройшла б непоміченою повз руські джерела ні в 40-і роки ні пізніше. По-третє, встановлення відкупної системи і, як її ознаки паралельної баскацької системи, означало б відтік частини податків у імперську казну, що було не вигідно ні Бату-хану, ні його наступникам. По-четверте, присутність імперської адміністрації в регіоні посилювала б контроль і над самою Золотою Ордою, що дозволило б Данилу проводити ще більш незалежну політику. Тому в перші десятиліття золотоординській владі вигідніше було проводити політику по відторгненню певних окраїнних земель від володінь галицького князя і підтримувати стан перманентної війни в регіоні. Для контролю над ними не було необхідності створювати адміністративно-міліцейську систему.

Очевидно, визнаючи особливість становища Південно-Західної Русі, Бату-хан проводив помірковану політику в цьому регіоні. Ознакою особливого ставлення став прийом Данила Галицького при дворі Бату-хана. Іпатіївський літопис свідчить, що Бату-хан приймав Данила на найвищому рівні. На це вказує те, що волинському князю Бату-хан особисто запропонував чорний кумис⁴⁵. Це саме по собі офіційне визнання вищої князівської влади. Джерела не зберегли зміст переговорів Данила Галицького з Бату-ханом. Але відомо, що монголи визнали його своїм «татариним». За це

князю довелося добре заплатити, оскільки літопис повідомляє, що монголи «дані хочуть»⁴⁶. Можливо, серед домовленостей була угода про те, що Данило Галицький сам буде збирати данину для золотоординської скарбниці. Це було вигідно Сараю, адже дозволяло монгольській владі уникнути турбот по збору данини. Така позиція Сарая давала монголам подвійну вигоду: 1) був відсутній привід до антимонгольських виступів населення південно-західних руських земель; 2) цим самим золотоординська влада сприяла антикнязівським рухам у регіоні, оскільки для населення головний податковий тягар ототожнювався з князівською владою. У результаті стимулювався процес відпадання прикордонних земель від Галицько-Волинського князівства.

Опосередковано на домовленість між Данилом і Бату-ханом вказує той факт, що галицький князь без особливих побоювань захопив в полон баскака. Такий інцидент у Північно-Східній Русі спричинив би вторгнення в її межі карального монгольського загону. Очевидно, даний баскак діяв за ліцензією Каракорума, що не узгоджувалося з планами Бату-хана. Тому відповідь Сарая на цей акт Данила носила чисто показовий характер, для звітності перед Каракорумом.

Хоча прямих ознак цієї домовленості не виявлено, проте наведені факти свідчать на користь того, що Бату-хан зобов'язався не втручатися у внутрішнє життя князівства, якщо Данило справно платитиме податки. У даному випадку, відсутність письмового договору між галицьким князем і золотоординським ханом на зразок договору між Менгу-ханом і вірменським царем Гетумом⁴⁷ не може свідчити про відсутність домовленості як такої. Жодне з монгольських вторгнень за часів Бату-хана не було спрямоване на повалення влади Данила Галицького, який справно платив податки до ханської казни. Відносно мирне життя Данила закінчилося після смерті Бату-хана. Ще до своєї смерті Бату-хан передав право на управління руськими землями своєму синові Сартаку. Останній, за різними джерелами був християнином, тому йому легше було встановлювати взаємовигідні зв'язки між Руссю і Золотою Ордою. Проте, і Сартак, і Улагчі проявляли велику зацікавленість з експлуатації руських домініонів⁴⁸. У зв'язку з цим вони могли свідомо гальмувати реформу Менгу-каана. Окрім того, ця реформа поширювала монгольську економічну експлуатацію на широкі верстви населення Північно-Східної Русі. Визначити власну податкову політику вони не встигли, так як були отруєні своїм дядьком Берке в 1255 р.⁴⁹.

Берке-хан (1255—1266) різко змінив відношення до свого західного «союзника». Так, можливо, одним з завдань походу Бурундая на Поділля, Галичину, Волинь був збір податків, рекрутування населення і поставлення баскаків⁵⁰.

Проте, адміністративна незалежність не була скасована. В Південно-Західній Русі так і не була введена адміністративна система подібна до Північно-Східної Русі, джерела не містять ніяких згадок про встановлення

чогось подібного до адміністративної системи монгольської влади на окупованих землях.

Таким чином можна стверджувати, що по відношенню до підкорених руських земель золотоординські хани виробили дві різні форми адміністративного управління. Перша — характеризувалася розвинутою системою чиновницького апарату (баскаків, доругачинів, бітікчиїв). Свої повноваження вони здійснювали паралельно з княжою адміністрацією. Вона була характерна для земель Північно-Східної Русі. Друга — поширювалася в князівствах Південно-Західної Русі, головним чином на Правобережжі Дніпра. Всі адміністративні повноваження продовжували виконувати князь і княжа адміністрація. Така адміністративна політика сарайських ханів була зумовлена намаганням всіляко заважати консолідації, підтримувати взаємну неприязнь окремих політичних груп та князівств.

---

¹ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские востания на Руси XI—XIII вв. — М., 1955. — С. 269—274; Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. — Л., 1937. — С. 169; Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. — М., 1968. — С. 154—161; Вернадский Г. В. Монголы и Русь. — Тверь — Москва, 1997. — С. 45—46, 156.

² Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М., Л. 1940. — С. 13.

³ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — С. 263.

⁴ D'Ohsson, Histoire des mongols. — 1834. — Т. II. — С. 189; Иакинф (Бичурин Н.Я.) История первых четырех ханов из дома Чингисова. — СПб., 1829. — С. 292, 293.

⁵ D'Ohsson. Op cit. — С. 189—190; Иакинф. Вказ. праця. — С. 281—282.

⁶ D'Ohsson. Op cit. — С. 189—190

⁷ Ibid. — С. 266

⁸ Иоаннь де Плано Карпини Истoрия Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ восточныя страны. — СПб., 1911. — С.33.

⁹ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 413.

¹⁰ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.—Л., 1960. — Т.2. — С. 52.

¹¹ Армянские источники о монголах. — М., 1962. — С. 47.

¹² Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 12

¹³ Рашид-ад-Дин. Вказ. праця. — С. 141.

¹⁴ Вернадский Г. В. Вказ. праця. — С. 156.

¹⁵ Иакинф. Вказ. праця. — С. 316.

¹⁶ Патканов П. История монголов по армянским источникам. — СПб., 1874. — Вып II. — С. 78;

¹⁷ Иакинф. Вказ. праця. — С. 319.

¹⁸ Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 13.

¹⁹ Иванов А. Н., Веселовский Н. Походы монголов на Россию по официальной китайской истории Юань-Ши // Записки разряда военной археологии и архе-

- ографии Русск. Воен.-ист. Общ. — П., 1914. — Т. III — С. 22.
- ²⁰ Патканов П. Вказ. праця. — С. 49.
- ²¹ Рашид-ад-Дин. Вказ. праця. — С. 54—55.
- ²² Иакинф. Вказ. праця. — С. 331.
- ²³ Там само. — С. 264.
- ²⁴ История монголов инока Магакии XIII века. — СПб, 1871. — С. 24.
- ²⁵ Анинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. — М., 1940. — Т. III. — С. 87.
- ²⁶ Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 17.
- ²⁷ Сокровенное сказание. — М., 1941. — С. 194.
- ²⁸ Очерки истории СССР. — М., 1953. — С. 828—829.
- ²⁹ Сокровенное сказание. — С. 188—189.
- ³⁰ ПСРЛ — Л., 1926. — Т. I. — Стб. 481, 482; Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 70; Грушевський М. С. Історія України-Руси.—К., 1993. — С. 153—154; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. — М., 1985. — С. 184.
- ³¹ Советская Историческая Энциклопедия. — М., 1962. — С. 379.
- ³² Украинская Советская Энциклопедия. — 1984. — Т. 11. — Кн. 2. — С. 347, 349.
- ³³ Очерки истории СССР. — М., 1953. — С. 727—728.
- ³⁴ Древнерусския жития святых как истрический источник. — М., 1871.— С. 72.
- ³⁵ Тихомиров М. Н. Вказ. праця. — С. 269—274.
- ³⁶ Греков Б., Якубовский А. Вказ. праця. — С. 169
- ³⁷ Каргалов В. В. Вказ. праця. — С. 154—161.
- ³⁸ Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 17.
- ³⁹ Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 22.
- ⁴⁰ Там само. — С. 21.
- ⁴¹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.—Л., 1952. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 205.
- ⁴² Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.—Л., 1960. — Т. 2. — С. 33.
- ⁴³ Насонов А. Н. Вказ. праця. — С. 20—21.
- ⁴⁴ Там само. — С. 19.
- ⁴⁵ Літопис руський. — С. 405.
- ⁴⁶ Там само; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950. — С. 236.
- ⁴⁷ Армянские источники о монголах. Извлечение из рукописей XIII—XIV вв. — М., 1962. — С. 67—70.
- ⁴⁸ Вернадский Г. В. Вказ. праця — С. 156.
- ⁴⁹ Армянские источники о монголах. Вказ. праця. — С. 27.
- ⁵⁰ Вернадский Г. В. Вказ. праця. — С. 165.

* * *